

AZ ÁZSIAI TERMELÉSI MÓD ÚJ VITÁJÁHOZ*

Marx ázsiai termelési mód kategóriáját attól fogva, hogy az 1931-ben megrendezett leningrádi vita „határozatai” anti-marxistának bélyegezték, a marxista történettudomány csak a legnagyobb óvatossággal alkalmazhatta. Maga a kifejezés a sztálini korszakban tilos lett, a filozófiai történetelméletből teljesen ki is szorult; ugyanakkor azonban nagy léptekkel megindult a marxista igényű keletkutatás, amelynek eredményei évről évre erősebben feszegették az élettelen történetfilozófiai sémák túlságosan szűk és egyben megengedhetlenül tág kereteit. A keletkutatás fejlődése következtében a marxista történettudomány igényesebb művelői igyekeztek Marx Ázsia-elméletéből minél többet gyümölesztetni anélkül, hogy a tilos kategóriát leírták volna¹. E diszkrét alkalmazás azonban, tagadhatatlan előnyei mellett, elméleti korlátozottság volt, amely természetesen a konkrét szaktudományi kutatásra is károsan hatott vissza. Az SZKP XX. kongresszusa nyomán újjászülető marxizmus hozzáfogott a dogmatikus korlátok eltávolításához, s az ötvenes évek végétől kezdve több országban egymástól független erőfeszítések történtek, hogy Marx ázsiai termelési mód elméletét kiemeljék a feledésből, rehabilitálják, újraértelmezzék, továbbfejlesszék.² E sorok szerzőjét az ötvenes évek közepétől foglalkoztatta komolyabban a marxi Ázsia-felfogás — ugyancsak „szaktudományos” oldalról, a sinológia felől közelítve. Amikor megértette, hogy az ázsiai termelési mód marxi fogalmát régi „hívei” is azért értelmezték dogmatikusan („negyedik alapformáció” a kapitalizmus előtt), mert a „Grundrissé”-t nem ismerhették, hogy tehát a marxi fogalom a „Grundrisse” történetelméleti vázlatára felől értelmezhető igaz-

zán, akkor papírra vetette interpretációs kísérletét, s őszintén elcsodálkozva látta, hogy felismerése a dogmatizmus betegségből lábadozó filozófiai életben afféle felfedezésnek számít. 1962-ben, francia marxisták meghívására, módja volt értelmezés-kísérletét előadásban foglalni össze a párizsi Marxista Tanulmányi és Kutatási Központ egy kisebb kollektívája előtt, majd írását széles körnek hozzáférhetővé tették, s így ma talán nem jogtalanul érzi, hogy volt bizonyos része a marxi fogalom iránt azóta kibontakozott nemzetközi érdeklődés feltámasztásában.³

Az ázsiai termelési mód fogalmáról 1960-ban írt kicsiny könyv tehát egyfelől a dogmatikus béklyók eltávolításának nemzetközi erőfeszítés-sorába illeszkedett. Másfelől azonban megírásának közvetlen alkalmát az a körülmény adta, hogy Karl A. Wittfogel, az ázsiai termelési mód kategóriájának egykori „híve”, 1957-ben „Keleti despotizmus” címmel vastok kötetben foglalta össze legújabb nézeteit a keleti társadalmakról, kommunizmusról és sok egyéb-ről.⁴ Wittfogel valaha marxistának mondta magát, s nevét kínai gazdasági és társadalomtörténeti írásai tették ismertté, amelyekben Marx ázsiai termelési mód fogalmának plehanovi értelmezésével kísérletezett. Új könyvében a marxizmustól nyíltan elhatárolta magát, s — a plehanovi geografizmus betetőzésekként — „hidraulikus társadalomnak” mond minden olyan társadalmi alakulatot, amely elmereszel térni az athéni polisztól és az „amerikai életformától”. A könyv Wittfogel tudományának csődje, részletes bírálatára fölösleges lett volna szót fecsérelni. Kilencedik fejezetében azonban, „Az ázsiai termelési mód elméletének fölemelkedése és bukása” címmel, Wittfogel filológiai aprólékosság-

* Utószó-vázlat a szerző könyvének tervezett új kiadásához.

¹ Ennek egyik legszebb példája, ahogyan A. B. Ranovics alkalmazta ókortörténeti munkáiban a marxi megállapításokat, többek közt „A hellénizmus és történeti szerepe” c. könyvében (Budapest 1952).

² Lásd erről Jean Chesneaux bibliográfiáját a Pensee 1964 áprilisi számában.

³ Vö. uo. 3-6, 45-46.

⁴ K. A. Wittfogel, *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, New Haven: Yale University Press 1957. Új kiadása 1967-ben jelent meg, ennek lapszámait idézzük.

gal azt igyekszik bizonyítani, hogy Marx és Engels, akik szerinte az angol politikai gazdaságtanból „vették át” az „ázsiai társadalom”, ázsiai termelési mód fogalmát, nyomban el is vetették, amikor Bakunyin fellépett a marxista „államszocializmus” ellen. Szerinte ugyanígy tett Lenin: először híve volt, majd elvetette; míg végül Sztálin a fogalmat végleg eltávolította, s voltaképpen ez utóbbi eljárás a marxizmus „etatista” szelleméhez leghívebb, mert hiszen az ázsiai „etatizmus” tényének elismerésével a kommunizmus „ázsiai” jellege is lelepleződhetne.⁵ Wittfogel „mikrofilológiai” trükkjeivel, szövegösszefüggések helyett szócskák önkényes idézetésével kétségtelenül bizonyos zavart keltett és kelt máig is a marxisták között, akik — sajnos — Marx, Engels és Lenin tárgyunkat érintő megfogalmazásait többnyire a marxizmus renegátjainak összeállításában és értelmezésében ismerték meg. Ez a körülmény tette (és teszi) szükségessé, hogy írásunkban mindenekelőtt maga Marx szóljon meg, időnként terjedelmes idézetekben — még akkor is, ha primitív emberek a „citatólogia” divatos vádjával akarják elhárítani maguktól Marx autentikus gondolatait. Ma — a dogmatizmus és revizionizmus „kettőshatalmának” évtizedei után, — a marxizmus újjászületésének egyetlen alapja és kiindulópontja éppen úgy csak az „ortodox” helyreállítás lehet, mint Lenin idejében.

Ugyanezért bátorkodott e sorok szerzője Párizsban azt mondani, hogy ideje Marx fogalmát „visszavenni” végre a revizionisták és Wittfogel-féle hamisítók kezéből.⁶ Ez Wittfogel igen érzékenyen érinthette, mert az 1967-es Nemzetközi Orientalista Kongresszuson (Ann Arbor, Michigan) így vágott vissza: „Azok az ideológiai erők, amelyek évtizedekig részben vagy teljesen megkerülték ezeket a nézeteket, ritka humorérzékéről tesznek tanúbizonyságot, amikor hamisítónak bélyegzik azokat, akik mindezeket az éveken át elevenen tartották Marx 'ázsiai' gondolatait. F. Tókei, a magyar sinológus azzal nyitotta meg 1962-ben a párizsi 'vitát', hogy megvádolt engem, miszerint én (mint egy gonosz Prométheusz) elloptam tőle és elvtársaitól Marx csodálatosan gazdag fogalmát.”⁷ Nos, ami Wittfogel humorát illeti, abból bizony szomorúság árad: az ázsiai termelési mód fogalmának világ-

híri monopolistája mintha most már csak annak elismerését kívánná, hogy a sztálini évtizedeken átmentette Marx terminusát. A magyar sinológus ilyenformán nyugtázhathatja, hogy az utóbbi években az a bizonyos „visszavétel” mégiscsak megtörtént. Wittfogel második mondatához pedig ezúton kijelenti: sohasem mondta és sohasem gondolta, hogy Wittfogel a marxizmus fogalmát „ellopta” „tőle és elvtársaitól”, ellenkezőleg, nagyon jól tudja, hogy Marx több más gondolatával együtt ezt a fogalmat is „ő és elvtársai” ajándékozták oda a Wittfogeleknek, és a maga részéről kevés dolgot tökélt el határozottabban, mint hogy a marxizmus (és egyáltalában a tudomány) kincseinek ilyen szerzte-ajándékozásában többé nem vesz részt.

Wittfogel azonban úgy véli, felfogásának bizonyítékául kezében maradt a döntő fegyver. Előadását így folytatta: „Am ez a fogalom: veszedelem. Mint mondtam, a jelenlegi vita résztvevőit még most is kísérti a leningrádi vitázóktól elfogadhatatlannak minősített fogalom néhány vonatkozása. Ráadásul a *Keleti despotizmus* rámutatott egy hatalmas robbanással fenyegető vitapontra, amely elől kitértek az 1931-es vitában: Marx felfogása a cári Oroszországról mint a keleti despotizmus egy válfajáról, és Lenin magatartása e felfogással kapcsolatban.”⁸ S Wittfogel bizonyítani próbálja, hogy Marx és Engels, valamint a fiatal Lenin Oroszországot az ázsiai termelési mód fogalmába vonták, ezt azonban a marxisták letagadják. Mint-hogy ez az ellenvetés másfelől is hallatszik,⁹ mert e „vitapontot” általában a marxisták neuralgikus pontjának tartják, érdemes a kérdésnek némi figyelmet szentelni.

Wittfogel saját felfogása bizonyítékának véli, hogy Engels 1853-ban „fél-ázsiaiak” mondja Oroszországot, Marx ugyanabban az évben Oroszországot „fél-keletinek”, Kínát pedig „egészen keletinek”. Engels 1855-ben moszkvai „orosz—mongol barbárságról” beszél; hogy Marx 1857-es kifejezése szerint a mongol hódítás „tatárosította” Moszkvát; hogy Engels 1875-ben és 1876-ban „Indiától Oroszorszáig” számítja a faluközösségekre telepedett „keleti despotizmus”-sort; végül hogy Marx 1881-ben a Vera Zaszulicshoz írt válaszlevele fogalmazványaiában, ugyancsak a faluközösségek felett kialakuló „központi despotizmusról” ír.¹⁰ A jelentéktelen, néha

⁵ Vö. Wittfogel, *Oriental Despotism* 369—412.

⁶ Vö. *La Pensée*, 1964 április, 35 és 71.

⁷ Wittfogel, *Results and Problems of the Study of Oriental Despotism: Journal of Asian Studies*, 1969/2, XXVIII. 358—359.

⁸ Uo. 359.

⁹ Vö. Stuart Schram — Hélène Carrère d'Encausse, *Le marxisme et l'Asie 1853—1964*, Paris 1965, 130.

¹⁰ Könyvén és előadásán kívül vö. még: Wittfogel, *The Marxist View of Russian Society and Revolution: World Politics*, XII. 4, 1960 július, 489—493.

csak az egyszerű földrajzi tényt jelző szó-előfordulások közül kétségtelenül érdemes kiemelniünk Marx 1856—1857-ben írt cikksorozatát „A XVIII. század titkos diplomáciájának történeté”-ről, amely 1899-ben könyv alakban is megjelent.¹¹ Ez valóban igen érdekes és fontos dokumentuma Marx ismereteinek és történetelméleti nézeteinek — ha nem is úgy, ahogyan Wittfogel gondolja. Marx az ötödik cikkben az első Rurikok politikájáról megállapítja: „Nem volt az sem több, meg kevesebb, mint az Európát elárasztó germán barbárok politikája — a modern nemzetek története csak azután kezdődik, hogy az áradat elvonult. Különösen Oroszország gót periódusa csak a normann hódítások egy fejezete. Amiként Nagy Károly birodalma megelőzi a modern Franciaország, Németország és Itália megalapítását, úgy előzi meg a Rurikok birodalma Lengyelországnak, Litvániának, a Balti Településeknek, Törökországnak és magának Moszkvai Oroszországnak a megalapítását.” Aki egy kicsit ismeri Marx gondolkodását, azonnal látja, hogy Marx a régi Oroszország problémáját a világtörténelmi középkorba ágyazza s az analogot is csak onnan hajlandó venni. A normann hódítók „primitív szerkezetét” így jellemzi: „csatlósság hűbérbirtokok nélkül, vagy csupán adókból álló hűbérbirtokok”. Majd: „Hadviselés és a hódítás megszervezése az első Rurikok részéről semmiben sem tér el a normannokétól Európá többi részén.” Marx szerint a Rurikok birodalma „kizárólagosan gót jellegű” volt, „Szláv Államnak” csak Novgorodot tartja. Ez a birodalom a normann fennhatóság megtörésével együtt szétesik, „feudális háborúk” szagatják szét. „Így a normannok Oroszországa teljesen eltűnik a színről, s az a néhány gyenge maradványa, amelyben mégis túlélte önmagát, Dzsingisz kán rettenetes tüneménye előtt foszlik szét. A mongol rabzoltság véres mocsara s nem a normann korszak nyers dicsősége alkotja a Moszkvai Oroszország bölcsőjét, a modern Oroszország pedig a Moszkvainak egy alakváltozata.”¹²

Az ötödik cikk ezután a Moszkvai Oroszország lassú fölemelkedésével és a mongol uralom összeomlásával foglalkozik, az események politikai oldalára koncentrálna. A hatodik cikk áttér Nagy Péter politikájára, s vázolja annak a fordulatnak a jellegét, amit a Keletről Nyu-

gat felé fordulás jelentett. „A főváros áthelyezésével — írja Marx — Péter kinyilvánította, hogy ő . . . a Keleten és a közvetlenül szomszédos országokon a Nyugat hatóereje révén akar munkálkodni. Ha a Kelet által kifejthető hatóerőt szorosan körülhatárolta az ázsiai népek stacionárius jellege és korlátolt kapcsolatai, a Nyugat által kifejthető hatóerő egyszeriben korlátlan és egyetemes lett Nyugat-Európa mozgékony jellegének és mindenoldalú kapcsolatainak következtében.” S ebbe az összefüggésbe illeszkedik a következő mondat: „Ha a moszkvai cárok, akik bitorlásait főképpen a tatár kánok hatóereje által segítették elő, kénytelenek voltak *tatárosítani* Moszkvai Oroszországot, Nagy Péter, aki eltökélte, hogy a Nyugat hatóereje révén fog munkálkodni, kénytelen volt *civilizálni* Oroszországot”.¹³

Hogy a mongol uralom Oroszország fejlődését jelentősen visszavetette, mégpedig „Ázsia” felé, azt épelméjű ember nem tagadhatja. A despotikus államforma faluközösségi alaptarától Marx és Engels többször írtak Oroszországgal kapcsolatban is. Az igazi kérdés azonban a „földközösség” történelmileg kialakult szerkezete. Marx a Vera Zaszulioshoz készülő válaszlevél első fogalmazványában azt írja: „Van az oroszországi, földművelő közösségek” egy jellegzetessége, mely gyengességgel sújtja és amely mindenféleképpen ártalmas neki. Ez az elszigeteltsége, az egyik közösség és a többiek élete közötti kapcsolat hiánya, ez a *lokalizált mikrokozmosz*, amellyel nem találkozunk mindenütt e típus immanens jellegzetességeként, de amely mindenütt, ahol megtalálható, egy többé-kevésbé központi despotizmust emelt a közösségek fölé. Az északi orosz köztársaságok föderációja bizonyítja, hogy ezt az elszigeteltséget, amelyet eredetileg feltehetően a terület roppant kiterjedése váltott ki, nagyrészt azok a politikai sorsfordulók szilárdították meg, amelyek Oroszországnak a mongol invázió óta át kellett mennie.”¹⁴ Marx megjegyzése közvetlenül utal vissza több mint húsz évvel korábban írt soraira. Figyelemre méltó, hogy az orosz „földművelő közösségek” elszigeteltségét egyszerűen a terület roppant kiterjedésével és a mongol hódítással magyarázza. Az orosz földművesközösséget a történelmi környezet nem engedte felbomlani, helyesebben alakította meg újra meg újra. Marx válaszlevelének fogal-

¹¹ Karl Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, Edited by his Daughter Eleanor Marx Aveling, London 1899.

¹² Vö. Marx, Diplomatic History 74—77.

¹³ Vö. uo. 86—89.

¹⁴ Marx és Engels Művei (a továbbiakban MEM) 19, 266.

mazványaiban egyébként a földművesközösségek egy történelmi tipológiáján munkálkodott, s kísérletével mind az orosz közösségek, mind általában e közösségek szerkezete és dinamikája marxi felfogásának megértéséhez érdemes megismerkednünk. A harmadik fogalmazványunk olvassuk: „Az ősi közösségek nincsenek egy kaptafára szabva. Ellenkezőleg, összességük olyan társadalmi csoportosulások sorát alkotja, amelyek mind típusban, mind korban különböznek egymástól, és amelyek különböző fejlődési szakaszokat jelölnek. E típusok egyike, amelyet *földművelő közösségnek* szoktak nevezni, a típusa az *orosz közösségnek* is. Nyugati megfelelője a *germán közösség*, amely nagyon új keletű. Még nem létezett Julius Caesar idején, és már nem létezett, amikor a germán törzsek Itália, Gallia, Hispánia stb. meghódításához fogtak. Julius Caesar korában a művelhető földet már évente újra felosztották különböző csoportok, a *gens*ek és a *törzsek* között, de még nem egy-egy közösség egyéni családjai között; valószínűleg a művelés is csoportonként, közösen történt. Magán a germán földön ez az archaikusabb típusú közösség természetes fejlődés útján átváltozott *földművelő közösséggé*, ahogy azt Tacitus leírja. Tacitus kora után szem elől veszítjük. A szüntelen háborúk és vándorlások közepette áttekinthetetlen körülmények között elpusztult; talán erőszakos halált halt. De természetes életképességét két elvitathatatlan tény bizonyítja. E modell néhány elszórt példánya túlélte a középkor minden viszontagságát, és megőrződött napjainkig, például az én honi vidékemen, a trieri kerületben. Ami azonban még fontosabb, e „földművelő közösség” lenyomatát oly jól kivehetjük a belőle támadt új közösségekben, hogy Maurer ennek megfejtsé során rekonstruálni tudta amazt. Az új közösséget, amelyben a művelhető föld *magántulajdonként* a művelőké, ugyanakkor, amikor az erdők, legelők, parlagföldek stb. továbbra is *közös tulajdonban* maradnak, a germánok minden meghódított országban bevezették. Az őstípustól átvett jellemvonások következtében ez a közösség az egész középkor folyamán a népszabadság és a népelet egyetlen otthona lett.

— A „földközösséggel” Ázsiában is találkozunk, az afgánoknál stb., de mindenütt úgy jelenik meg, mint a *legújabb típusa* és úgyszólván utolsó szava a társadalmak *archaikus alakulatának*. E tény kiemelése

végett tértem ki néhány részletre a germán közösség vonatkozásában.”¹⁵

A földművesközösségek három történelmi típusa bontakozik ki előttünk: az „archaikus”, a „germán” (vagy „orosz”) és a germánoktól a meghódított területeken bevezetett „új közösség”. Marx a második típust az elsőtől a következő szempontok szerint különbözteti meg: 1. a második az elsőtől eltérően már nem a tagjai közti vérokonságra épül, hanem „a szabad emberek első társadalmi csoportosulása”; 2. a második típusban a ház és a hozzá tartozó udvar már a földművelő „mint magánszemélyé”; 3. a második típusban az elidegeníthetetlen és közös tulajdonban maradt művelhető földet már nem közösen, hanem családonként művelik meg, időszakos újrafelosztás keretében, de „magánszemélyként” sajátítva el a terményeit. „Érthető — folytatja Marx —, hogy a földművelő közösségnek az alkatahoz tartozó *kettőssége* nagy élet-erőt kölcsönöz neki. Megszabadulva a vérokonság erős, de szűk kötelékeitől, a föld közös tulajdona és az abból fakadó társadalmi viszonyok szilárd alapot biztosítanak neki, ugyanakkor pedig a ház és az udvar, amely az egyéni család kizárólagos területe, a parcellás művelés és terményeinek magánelsajátítása olyan fellendülést adnak az egyéniségnek, amely összeférhetetlen az ősből közösségek szerkezetével.”¹⁶ Az első típus nyilvánvalóan az őstársadalom kategóriájába tartozik, a második átmenetet jelenthet az osztálytársadalmakba, a harmadik pedig kétség-telenül az európai feudalizmus történetébe tartozik. A második, átmeneti típusról más helyütt igyekeztünk kimutatni, hogy nem csupán a germánok bevezette „új közösséghez”, tehát az európai feudalizmushoz jelentett történelmi átmenetet, hanem mintegy ősfarmája, előképe és csírája volt a görög polisznak is, csak míg az „új közösség” a magántulajdon elemét juttatta abszolút uralomra a kollektív elem felett, a polisz ősfarmáját alkotó közösség a magántulajdoni és a kollektív elemet sajátos formában kiegyenlíti, arányosítja és egymástól elszakíthatatlanná teszi.¹⁷ A második típus „alkatahoz tartozó kettőssége” ilyenformán világtörténelmi kiindulópontja volt először az antikvitás fejlődésének, másodszer az európai feudalizmus kialakulásának. Természetesen ez a két világtörténelmi alakulat is fejlődési sort alkot, amely feltárul már

¹⁵ MEM 19, 276.

¹⁶ Uo. 277.

¹⁷ Vö. Antikvitás és feudalizmus, Budapest 1969, 69 – 70, 101 – 108.

az alapsejteken is, hiszen a germánok bevezette „új közösség” a második közösségtípusból nyilvánvalóan nem magától, hanem azért alakulhatott ki, mert a germánoktól magukkal hozott második típus egyszerűen alkalmatlannak bizonyult a Római Birodalom szilárd földmagántulajdonának bármiféle megszervezésére. Az „új közösség” típusa sohasem jöhetett volna létre az európai antikvitás évszázadaiban lefektetett és megszilárdult földmagántulajdoni alapzat nélkül — s hogy e tekintetben világtörténelmileg döntő a nyugat-európai fejlődés volt, annak legjobb mutatója éppen az „orosz közösség”, tehát a második típus évezredes tengődése Kelet-Európában, amelynek történelmi környezete lehetővé tette, hogy „Ázsia” újra meg újra megtorpantsa, mellékvágányra vagy éppen zsákutcába futtassa a fejlődést.

Marx fogalmazványában erről a következőket olvashatjuk: „...nem kevésbé nyilvánvaló, hogy idővel ugyanez a kettőség a bomlás csirájává változhat át. Eltekintve minden kívülről jövő káros hatástól, a közösség saját méhében hordozza pusztulásának elemeit. A magán-földbirtok már belopakodott oda egy háznak és falusi udvarnak a képében, s ez erődítménynyé változhatik, amelyből előkészítik a közös föld elleni támadást. Ilyet már láttunk. De a dolog lényege a parcellás munka mint a magánelsajátítás forrása. Ez teret ad ingó javak, például állatok, pénz, sőt olykor rabszolgák vagy jobbágyok felhalmozásának. Ez az ingó tulajdon, amelyet a közösség nem ellenőrizhet, és amely egyéni cserék tárgya, ahol a fortély és a véletlen szabad játékhöz jut, mindjobban ránehezedik az egész falusi gazdaságra. Ez bomlasztója az ősi gazdasági és társadalmi egyenlőségnek. Heterogén elemeket visz be, amelyek a közösség kebelében érdekkonfliktusokat és ellentétes szenvedélyeket váltanak ki, alkalmassákat arra, hogy kikezdjék először a művelhető földek, majd az erdők, legelők, parlagföldek stb. közös tulajdonát, amelyek — ha már átváltak a magántulajdon közösségi függelékeivé — idővel a magántulajdon osztályrészéül fognak jutni. — Mint a társadalom ősi alakulatának utolsó fázisa, a földművelő közösség ugyanakkor átmeneti fázis a másodkori alakulathoz, tehát átmenet a közös tulajdonon alapuló társadalomból a magántulajdonon alapuló társadalomba. A másodkori alakulat persze felöleli a rabszolgaságon és a jobbágyiságon nyugvó társadalmak sorát. — De

azt jelenti-e ez, hogy a földművelő közösség történelmi pályafutásának elkerülhetetlenül ehhez a kimenetelhez kell elvezetnie? Korántsem. Vele született kettősége alternatívát enged: tulajdoneleme felülkerekedik kollektív elemén vagy emez kerekedik felül amazon. Minden attól a történelmi környezettől függ, amely a közösséget körülveszi.”¹⁸

Mindennek alapján Oroszország társadalmának jellemzésében semmiképpen sem szabad abból a doktrínér feltételezésből kiindulni, hogy Moszkva kínai—mongol mintára ázsiai termelési módot „vezetett be”. Ez bizonyos értelemben persze tény, de a marxista megközelítésnek a problémát mindenekelőtt a világtörténelmi összefüggésbe kell ágyaznia. Világtörténelmileg pedig az alapvető tény az, hogy az orosz fejlődés az európai fejlődés részeként indul meg, az európai antikvitással kölcsönhatásban, a feudalizmus irányába. Minthogy pedig az antikvitást Oroszország számára inkább annak keleti, bizánci alakja jelenti, az orosz fejlődés sajátosságainak felkutatása tudományos szempontból azzal a kérdéssel kezdődik, mennyiben volt Bizánc az antikvitás továbbélése, mennyiben indult meg a feudalizálódás útján és mennyiben kanyarodott „vissza” időnként az ázsiai-bürokratikus adógazdaság felé. A részletekbe menő elemzés a kutatások mai állapotában még lehetetlen; itt semmiféle hipotézis megfogalmazására nem vállalkozhatunk. Elméleti szempontból azonban kétségtelen, hogy Bizánc — noha bizonyos szempontból az antikvitás egyik bomlásterméke — a klasszikus nyugat-európai feudalizmust sohasem fejlesztette ki, sőt, Nyugat-Európától átvenni sem tudta teljesen. Egész Kelet-Európában és Ázsiában, sőt Egyiptomban is, meghatározó jelentőségű volt mindenekelőtt az, hogy a Római Birodalom keleti tartományaiban a hódítás nem halt olyan mélyre, mint Nyugaton: nem rombolta szét az ősrégi ázsiai termelési módot, hanem egészében véve beépítette az antikvitás kettős gazdasági-tulajdoni formájába, mintegy elfogadta az antik szerkezet állami szektorának kiegészítésül.¹⁹ Így az ókori Kelet termelési módja kisebb-nagyobb módosulásokkal fennmaradt, vagy inkább azt mondhatnánk, éppen eléggé átvészelte az ókort ahhoz, hogy bázisán a világtörténelmi középkorban is lehetséges legyen ókori-keleti típusú ázsiai termelési mód, bürokratikus adógazdaság és despotizmus megszervezése, sőt ez az ázsiai alapzat, elszigetelt faluközösségeivel, más gazdasági és társadalmi forma kiala-

¹⁸ MEM 19, 277–278.

¹⁹ Vö. Ranovics, A Római Birodalom keleti tartományai, Budapest 1956.

kítását nem is tette lehetővé. Ilyen Ázsiafeltámasztást csináltak például a perzsák, majd az arabok és a törökök is. Mármost, a Moszkvai Oroszország Bizánc bukása után, mint ismeretes, a „harmadik Rómának” tekintette magát, s mindaddig, míg Nagy Péter radikális fordulatot nem adott a politikának, ilyen típusú — és még archaikusabb — ázsiai társadalmakkal érintkezett.

Ráadásul Oroszország mongol iga alá került. A mongolok és a „tatárosítás” problémája megint más megközelítést követel. Először is, a puszták nagyállattartó nomadizmusa, az ún. „nomád feudalizmus” a klasszikus földművescivilizációk (Kína, India stb.) szomszédságában jön létre, tehát a szó szűkebb értelmében vett ázsiai termelési mód terméke, annak élődíje.²⁰ Másodsor, Oroszország meghódításakor a mongolok már uralmuk alá vetették magának Kínának egy részét is, ahol ókori hagyományokra támaszkodva maguk is a kínai adógazdaság és bürokratizmus egy „új” rendszerét alakították ki. Moszkva „tatárosítása” tehát valóban „egészen ázsiai” adóztatási és államszervezési módszerek esetleg egészen közvetlen átvételét jelenti. De ilyen módszerek átvétele azt jelenti-e, hogy Moszkva gazdasági-társadalmi szerkezetére ráillik az ázsiai termelési mód fogalma? Egyáltalában nem biztos. Ez a következtetés csak a Plehanov doktrinéségét Max Weber szociologizmusával párosító Wittfogel számára ilyen egyszerű, hiszen ő a marxai ázsiai termelési módon csupán egy bürokrácia-modellt ért: elszigetelt faluközösségek és fölöttük egy központi bürokrácia, amely behajtja az adókat. Ami Marx elméletében a legfontosabb, a földtulajdon kérdése, Wittfogel felfogásában mellékes szerepet játszik. Pedig nem az adóztatás modellje, hanem éppen a földtulajdon jellege alapján különböztethető meg egymástól a termelési mód ázsiai és feudális formája, amelyek látszólag hasonlítanak egymásra, valójában azonban ellentétesek.

Végül az orosz fejlődés elméleti megközelítésének mégiscsak legfontosabb útja: a kezdetektől fogva feltérképezni az orosz parasztság technológiai fejlődését, a földtulajdonviszonyok alakulását, a parasztok kizsákmányolásának különböző formáit és ezek történetét, a kereskedelmi és pénzügyviszonyok jellegét, és így tovább. Ez a munka folyik, s hatalmas adatszerű eredményekkel járt eddig is.²¹ Az adatok alá-

támasztják Marxnak azt az elméleti következtetését, hogy az orosz földművesközösség — a formák nagy változatosága ellenére — lényegében a második típusnak felel meg, az átmeneti kettős típusnak, amely döntően a történelmi környezet hatására vagy hosszú ideig fennmarad és despotikus államforma alapjává lesz, vagy pedig, mint a germánoknál, s korábban a görögöknél és rómaiaknál, földmagántulajdonra épülő társadalmi formába megy át. Annyi kétségtelen, hogy sem a Kijevi, sem a Moszkvai Oroszország gazdasága nem volt ázsiai termelési mód a szó szűkebb értelmében, mert hiszen a klasszikus ázsiai termelési mód alapját *eredetileg* a földművesközösség első, „archaikus típusa” alkotta, s ha ez az első típus csakhamar átalakult is a másodikká, ez már az első típusra épült szerkezeten belül történt anélkül, hogy azt lényegbevágóan megváltoztathatta volna. A Kijevi Oroszországban kétségkívül feudális jellegű fejlődés indult meg, de még nem bontakozott ki; nagyon találó Marx összehasonlítása Nagy Károly birodalmával. Moszkva fölemelkedése nem Ázsia új győzelmét jelentette Európa felett, hanem a mongol rezsim gyengülésével együtt erősödő orosz feudalizmus központosítását — Ázsiától kölcsönzött bürokrácia segítségével. Ekkor lett „fél-ázsiai” az orosz társadalom és állam. Az igazi kérdés mármost az, hogy vajon az orosz termelési módban a tulajdonviszonyok szempontjából az „ázsiai” (bürokratikus) vagy az „európai” (feudális) elem volt-e az uralkodó? A földművesközösségi alapokig nyúlva ez a kérdés így hangzik: vajon Moszkva történelmi környezete a földművesközösség második típusának „alternatíváját” a magántulajdoni vagy a „kollektív” elem javára döntötte-e el?

Nos, az orosz szociáldemokraták agrárprogram-vitájában Plehanov azt állította, hogy Moszkvában ázsiai termelési mód uralkodott: „az állam a földet tulajdonosaival együtt leigázta”.²² Lenin ebben kételkedett. Így érvelt: „... vessünk először egy pillantást erre a „nacionalizálásra a Nagy Péter előtti, moszkvai Oroszországban”. Már nem is beszélünk arról, hogy Plehanov történelemfelfogása nem egyéb, mint a moszkvai Oroszországról alkotott liberális narodnyik nézet túlhajtása. Teljesen komolytalan dolog arról beszélni, hogy a Nagy Péter előtti Oroszországban nacionalizálták a földet — ebben a tekintetben hivatkozhatunk akár Kljucsevskij-

²⁰ Vö. Antikvitás és feudalizmus 18–19.

²¹ Vö. például B. D. Grekov, Az orosz parasztság története a legrégebb időkől a XVII. századig, I–II, Budapest 1956–1957.

²² Vö. Lenin Összes Művei 16, 280.

re, Jefimenkóra és másokra. De hagyjuk ezeket a történelmi kutatásokat. Tegyük fel egy pillanatra, hogy a Nagy Péter előtti, moszkvai Oroszországban, a XVII. században, valóban nacionalizálták a földet. Mi következik ebből? Plehanov logikája szerint az, hogy a nacionalizálással megkönnyítjük a moszkvai Oroszország restaurációját. Ez azonban nem logika, hanem éppen szofisztika, vagy szavakkal való játszadozás, a jelenségek gazdasági alapjának vagy a fogalmak gazdasági tartalmának elemzése nélkül. Amennyiben a moszkvai Oroszországban (vagy: ha a moszkvai Oroszországban) nacionalizálták a földet, annyiban egy *ázsiai termelési mód* volt a moszkvai Oroszország gazdasági alapja. A XIX. század második felétől azonban Oroszországban egyre erősödött, a XX. században pedig már feltétlenül túlsúlyra jutott a *tőkés termelési mód*. Mi marad ezek után Plehanov érvéből? Az *ázsiai termelési módon* alapuló nacionalizálást Plehanov összekeverte a tőkés termelési módon alapuló nacionalizálással. A szavak azonossága miatt elkerülte figyelmét a gazdasági, mégpedig termelési viszonyok között fennálló gyökeres különbség. Plehanov, aki érvelését a moszkvai Oroszország restaurációjára (vagyis az *ázsiai termelési mód* állítólagos restaurációjára) építette fel, valójában politikai restaurációról beszélt, olyanról, „mint a Bourbonok restaurációja (amelyre hivatkozott is), vagyis az antirepublikánus kormányzati formának a kapitalista termelési viszonyok talaján végbemenő restaurációjáról.”²³

Lenin válasza módszertanilag tanulságos; Plehanov, Max Weber és Wittfogel is megszívlelhette volna. Nem utasítja el általában az *ázsiai termelési mód* fogalmát, de kétli, hogy Oroszország vonatkozásában alkalmazható-e. Mint számos művéből tudjuk, Lenin a régi Oroszország termelési és tulajdoni viszonyait feudális viszonyoknak tartotta. Számára azonban nem ennek a feudalizmusnak a kialakulástörténete volt fontos, hanem a századforduló körüli Oroszországban való kétségtelen megléte, mégpedig főleg a nemesi latifundiumok, tehát a földesúri földmagántulajdon alakjában való megléte. „Részben feudális, részben *ázsiai*” jellegét a korabeli viszonyoknak is elismerte; tisztában volt a paraszti tulajdonviszonyok hihetetlen tarkaságával is,²⁴ de abból indult ki, hogy a kapitalizmus *mindenfajta* prekapitalista vi-

szonyt alá tud vetni a tőke uralmának, és hogy ugyanakkor a legforradalmibb arra törekedni, hogy ez az alávétés ne a „porosz úton”, hanem az „amerikai úton” teljesejék ki.²⁵ Az orosz gazdaság földesúri-feudális szektorában lassúnak, „ázsiai”-faluközösségi szektorában gyorsabbnak találja a kapitalizmus fejlődését. A két „szektor” viszonyáról a leghatározottabban megállapítja: „A feudális földbirtokosok uralma . . . az évszázadok folyamán rányomta bélyegét az ország *valamennyi* birtokformájára, mind a paraszti osztásföldre, mind a viszonylag szabad határvidékek telepeseinek földbirtokára: az önkényuralom egész áttelepítési politikáját teljesen áthatja a vaskalapos hivatalnokkar *ázsiai* beavatkozása, amely akadályozza a telepeseket abban, hogy tetszésük szerint berendezkedjenek, s áldatlan zűrzavart teremtett az új földbirtokviszonyokban, Közép-Oroszország feudális bürokratizmusával mételeyezve meg Oroszország határvidékeit. Középkori jellegű Oroszországban nemesek a földesúri földbirtok, hanem a paraszti osztásföldbirtok is. Ez hihetetlenül kuszált. Ezernyi apró részre, középkori csoportra és rendi kategóriára forgácsolja szét a parasztságot. Visszatükrözi annak a kíméletlen beavatkozásnak évszázados történetét, amellyel a központi hatalom és a helyi hatóság a paraszti földbirtokviszonyokba belenyúltak. Akárcsak holmi gettóba, kis adózási és jobbgyi jellegű középkori testületekbe, az osztásföldet birtokló testületekbe, vagyis földközösségekbe hajtotta be a parasztokat.”²⁶

„Közép-Oroszország feudális bürokratizmus”: pontos kifejezése annak, hogy az orosz bürokrácia nem önálló gazdasági szektort képvisel, hanem teljesen alá van vetve a földesúri feudalizmusnak. Az adóbürokrácia természetesen nem jellemzője a nyugat-európai feudalizmusnak; az orosz feudalizmus tehát azért „fél-ázsiai”, mert az állami szektort a nyugat-európainál sokkal nagyobb mértékben használja fel a földmagántulajdonosi szektor meghoszabítására, a feudális kizsákmányolás alapzatának kiszélesítésére, s noha tendenciájában mindjobban aláveti az „ázsiai” az „európainak”, ez az alárendelés nem hatol el a régi, *ázsiai* vagy éppen antik állami formák felbomlásztásáig, mint Nyugaton, ahol az ókor államisége a feudalizmus teljes érettségének időszakájában az egyházi szervezetre fokozódik le. Akár-

²³ Lenin Összes 13, 13–14.

²⁴ Vö. Lenin Összes 16, 234–236.

²⁵ Vö. uo. 198–202.

²⁶ Uo. 374.

csak Bizáncban, Oroszországban sem válik radikálisan ketté a világi és az egyházi szervezet, azaz a magántulajdonosi és az „állami” szektor. Amiként a mélyben évszázadokig tengődik a földművesközösség második, kettős szerkezetű típusa, úgy a reá épülő orosz társadalom és állam is az antik termelési mód kettős, magán- és állami szektort egyensúlyozó szerkezetét tengeti tovább. Végső elemzésben az orosz termelési mód olyan „átmeneti” típusnak mutatkozik, amelynek feudális fejlődése a germánokéval megegyező alapokról indul, de a történelmi környezettől determinálva nem képes klasszikus kibontakozásra, „ázsiai” segédlethez nyúl, miáltal szerkezeti szempontból a görög-római antik termelési módnak egy feudalizált karikatúráját állítja elő.

Körülbelül ilyen elméleti összefüggések választhatók fel a kutatások mai állapotában. Gondolatmenetünk azonban remélhetőleg világossá tette, hogy rengeteg még a kutatni való; óriási munkára van szükség ahhoz, hogy a spekulatív eredményt a konkrét történelmi alakváltozások ábrázolásával lehessen ellenőrizni. Oroszország kutatása szempontjából mi sem lenne károsabb, mint megismételni Plehanov hibáját és az ázsiai termelési mód kategóriájával dobálózni. Lenin is Plehanov példája tette óvatossá ebben a tekintetben, olyan óvatossá, hogy egyszer-kétszer még a klasszikusan ázsiai rendszerek esetében is inkább a „feudális bürokrácia” kifejezéssel élt — igaz, hogy a XX. századi állapotokról szólván, amikor ez találó.²⁷

Oroszország esete alighanem az egyik legjobb példája annak, hogy az ázsiai termelési mód marxi kategóriáját milyen körültekintéssel kell „alkalmazni”, ha nem akarjuk a konkrét vizsgálat és elemzés helyettesítésére felhasználni. Miképpen kellene „alkalmazhatóságát” kimunkálni? Annyi bizonyos, hogy nem Wittfogel szociologizáló tipológiájával, hanem Marx történelmi módszerével, amely konkrét-történelmi egészekben gondolkodik és éppen ezáltal biztosítja az elvont elemzések viszonylagos érvényét is. Az elméleti kutatás feladatai ma nagyjából a következőképpen rajzolódnak ki.

Kétségtelennek látszik, hogy az ázsiai termelési mód klasszikus alkalmazhatósági korszaka a világtörténelmi ókor, területe pedig az ún. ókori Kelet: Egyiptom, Mezopotámia, India és Kína. Történelmileg Egyiptom és Mezopotámia a „legklas-

zikusabb”, tipológiai szempontból azonban Kína; India a „klasszikusok” között is egyedülálló típust képvisel. Ebbe a nagy ókori csoportba tartoznak — a kisebb ókori államokon kívül — azok a középkori vagy éppen újkori társadalmi alakulatok is, amelyek nem a világtörténelmi középkor részesei, mint például a közép- és dél-amerikai indián „magaskultúrák”. Hogy Fekete-Afrika hasonló alakulatai ebbe a nagy csoportba tartoznak-e, avagy a másodikkba, az ókor bukása utáni ázsiai tovább-tengődések nagy csoportjába-e (Egyiptom kisugárzása révén), az ma éppen vita-kérdés. E második nagy csoport mindjárt legalább két csoportra oszlik: a világtörténelmi középkoron Kína teljesen, India részben kívül marad, míg más országok középkori fejlődését jelentősen befolyásolja az európai antikvitás és a nyugat-európai feudalizmus (Bizánc, Perzsia, arabok.) Végül az ázsiai termelési mód újkori, még módosultabb alakváltozásai a föld különböző pontjain; itt is egyfelől Kína a maga elszigeteltségében, másfelől például a törökök birodalma, amely az európai kapitalizmussal lép bonyolult kölcsönhatásba. Ahogyan az ókortól távolodunk, nyilvánvalóan egyre csökken a fogalom alkalmazhatósága, de az esetek túlnyomó többségében nem szűnik meg, csak módosul.

Még Oroszország esetében sem volt az ázsiai termelési mód fogalmának emlegetése pusztá értelmetlenség; nem kevés esetben alkalmazhatósága egészen napjainkig terjed, s nem is csak az „ázsiai” múlt közvetítésével, hanem közvetlenül is. A marxi kategória körültekintő „alkalmazása” nélkül még a jövőben is érthetetlen exotikumnak fogjuk látni a Kelet forradalmi megmozdulásainak fontos sajátságait. Ám a kutatni valóak más szempontokból is megfogalmazhatók. Történetelméleti szempontból például részletes ábrázolásra vár a „görög csoda” létrejötte, az egész európai fejlődés alapjának megteremtődése az ókori Kelet, tehát az ázsiai termelési mód különböző változatainak kölcsönhatása révén. Óriási — bár nem könnyen értelmezhető — anyag áll rendelkezésünkre: a görögök egész Emlékezete, azaz páratlan mitológiája, amely ebből a szempontból nem egyéb, mint az ázsiai termelési mód legyőzésének dokumentuma. A világtörténelem e nagy fordulatában feltétlenül nagy szerepet játszott az ókori keleti ázsiai termelési mód két elődsi képződménye: a szárazföldi nomádok és a

²⁷ Vö. például Kínáról szólván: Lenin Összes 21, 387.

tengeri rablók „katonai demokráciája” is.²⁸ Mi a „nomád feudalizmus”, mi a „patriarchális fejedelemség”? — sorjáztathatnánk tovább a kérdéseket. A továbbtengődés és módosulás, kisebb-nagyobb feudalizálódás, később kapitalizálódás alakulatai mellett kutatni kell a klasszikus ázsiai termelési mód előzményeit is: a legprimitívebb közhatalmi formákat, a kizsákmányolás első csírait; Afrika „törzsi államai” jórészt ide tartozhatnak. Továbbá kutatni kell az európai fejlődés olyan részleges vagy látszólagos visszakanyarodásait Ázsia felé, mint amilyen például a hellénizmus, a Római Birodalom vagy Bizánc. Kutatni kell, mennyire bomlasztotta fel a kapitalizmus világméretűvé válása a hagyományos ázsiai termelési mód különböző formáit vagy csökevényeit, mennyire volt és maradt érdeke a kapitalizmusnak, hogy az ázsiai termelési mód minél több elemét megőrizze és beépítse a maga mechanizmusaiba — és így tovább.

E sorok szerzője a felvetett problémáknak még egy töredékét sem kutathatja egy-maga. Egyrészt tehát örömmel tölti el, hogy a marxi fogalommal ma ismét mind több marxista dolgozik, másrészt azonban aggodalommal látja, hogy a jogos türelmetlenség némelyeket a könnyű álmegoldások útjára csábít, legtöbbször a szociológiai tipologizálás útjára. Ezért szeretné a divatos fogalomvilággal radikálisan szembeállítani Marx történelmi materializmusának módszerét. E módszer előzményeit is érdemes újra meg újra kiaknázni, hogy magát a módszert jobban értsük. Előzményei között pedig kiemelkedő rangú Hegel logikája és történetfilozófiája. Hegel nélkül sem a „Grundrisse”, sem a „Töke” nem érthető. Ami az ázsiai termelési mód kategóriáját illeti, talán meglepő állítás, hogy a jó öreg Hegelnek nagy szerepe volt a kimunkálásában, mert hiszen Hegel a Keletről nagyon keveset tudott; mégis ez az igazság, amiről bárki meggyőződhet, aki megpróbálja összevetni a marxi „Grundrisse” történetelméleti vázlatát a hegeli történetfilozófia fő vonalaival. „A tőkés termelés előtti tulajdonformák” című részben Marx három termelési és tulajdonformát különböztet meg egymástól: az „ázsiai”, az „antik” és a „germán” formát. Ez a megkülönböztetés egész interpretációs kísérletünk alapja. Az „ázsiai” forma kategóriája felöleli az őstársadalmi alakulatok egész sorát, valamint az őstársadalom tulajdonformájára épülő ázsiai despotizmusok imént jelzett sorát; az antik forma a görög-római antikvitást, a „germán forma” az európai feudalizmust jelenti. Ponto-

sabban: Marx a „Grundrisse”-ben is a három nagy történelmi forma kiindulópontját és bázisát alkotó földművesközösségeket különbözteti meg egymástól. Eléggé nyilvánvaló, hogy a Vera Zaszulcskhoz írandó levél fogalmazványában a „Grundrisse” háromfázisú történelmi tipológiáját ismétli meg, csak éppen kifejezetten a kis alapsejtekre, a földművesközösségekre összpontosítva. A két történelmi tipológia teljesen egybeesik. (Terminológiai eltérés csupán, hogy „germánnak” a „Grundrisse”-ben a fogalmazványok „új közösségét” nevezte, tehát a harmadik és nem a második típust.) Mármost a fogalmazványokban nem, de a „Grundrisse”-ben szembeötlő, hogy Marx minden használhatót át akar menteni Hegel történetfilozófiai gondolataiból. Marx történetelmélete is materialista „talpraállítása” Hegel történetfilozófiájának; úgy azonban, hogy ez a megfordítás a hegeli módszernek is radikális átalakításával jár, Hegel egy-egy elméletéről nem is szólva. Ennek részletes bizonyítása nem ide tartozik; az ázsiai termelési mód fogalmának megértéséhez csak annyit elmaradhatatlan, hogy a kategóriának kizárólag az antik és germán formával való konfrontálásban, tehát egy háromfázisú fejlődéskoncepcióban van tudományos értéke. Az „ázsiai” formának „önmagában”, a háromfázisú fejlődésdinamikából kiemelve nincs értelme; az ilyen eljárással csakhamar a metafizikus szociologizálás sekélyes vizein találhatjuk magunkat.

A háromfázisú fejlődéskoncepció megértése alapvető jelentőségű: nézetünk szerint ennyi és nem több Marx egész „történetfilozófiája”, amelynek segítségével azonban csodálatosan gazdag történetelmélet alkotható meg. Mi köze ennek a polgári szociológusok és történetfilozófusok fejlődésperiodizációs rendszereihez? Semmi. A marxi dialektikával ugyanis a háromfázisú fejlődésgondolat *nem egyetlenes*, minden népre kötelező sémákat állapít meg, hanem olyan tendenciatörvényt, amely éppen az *egyedi* fejlődésformákat teszi „belülről” megfejthetővé, hogy aztán az egyediségekből legyen kialakítható az *általános* fejlődés képe. Marx történetelméletének tüzesebb tanulmányozásakor kiderül, hogy elvontan véve ugyanaz a háromfázisú fejlődés, amit „A tőkés termelés előtti tulajdonformák” ábrázol a prekapitalizmus vonatkozásában, alkalmas a további fejlődés megragadására is. Így jön létre a prekapitalizmus—kapitalizmus—kommunizmus hármasság, amelynek tagjai megint csak egymástól értel-

²⁸ Vö. Antikvitás és feudalizmus 24 — 32, 70 — 79.

mesek, s éppen ezért ez újabb hármasság nem jelenti a régebbinek ráerőltetését a gyökeresen más minőségekre, hanem éppen az új összefüggés megragadását, „a sajátos tárgy sajátos logikáját”.²⁹ Ráadásul — mint erre a szerző Japán példáján döbrent rá — a háromfázisos fejlődésgondolat „visszafelé” is alkalmazható és alkalmazandó, ha az „ázsiai” forma *belső* dinamikáját ki akarjuk tapintani, hogy ezzel legalább elméleti lehetőségét lássuk az „ázsiai” megrekedés leküzdésének, azaz a görögök áttörésének. Elméletileg ez a fejlődésgondolat alkalmazható a még kezdetlegesebb őstörténeti mozgások megragadására is; valamint kivétel nélkül minden *egyedi* fejlődés, megtorpanás vagy visszafejlődés megragadására, amely egyedi fejlődések java része nyilvánvalóan

éppen félre-fejlődés, elágazás, amelynek esetleges újra-bekapcsolódása az összfejlődésbe sohasem kizárt, hanem konkrét összefüggéseiben vizsgálendő. A „hármások” tagjainak mindig csak a konkrét „hármás” összefüggésben van értelmük — egyetemes fejlődési sémává ezért nem tehetők.

Marx történelmi materializmusa olyan módszer, amelynek alkalmazása az egyediségek és különösségek konkrét vizsgálatát jelenti, az egyediségekben tárva fel a konkrét általánosságot. Marx módszere és történetelmélete — Wittfogel hiedelmével szemben — ezért nem ismer „kényes kérdést”, nem riad meg semmiféle egyedi kérdés felvetésétől, ellenkezőleg, éppen ezek a kérdések a marxizmus kiindulópontjai.

TÓKEI FERENC

²⁹ Vö. A társadalmi formák elméletéhez, Budapest 1968, 178–188.